

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ
(Յունիս 14-Յունիս 7-Յունիս 25, 1915) ԵՒ
Ա-ԴՕՆ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ
rubensahakian@mail.ru

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին (1914-1917) թուրքական կառավարությունն իրականացնում է Արեւմտեան Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի հայաբնակ գաւառների հայութեան ցեղասպանութիւնը: Նման դժնդակ պայմաններում հայութիւնը կարողանում է մի շարք վայրերում, ինչպէս օրինակ՝ Վանում եւ համանուն նահանգում, Տարօնում, Շապին Գարահիսարում, Մուսա լեռան վրայ, Ֆրնտընագում, Ուրֆայում եւ այլ վայրերում դիմելու ինքնապաշտպանութեան¹: Առաւել յաջող դիմադրութիւն են ցուցաբերում Վանի հայերը, որը զգալի թուով մարդկանց փրկուելու հնարաւորութիւն է տալիս:

Վանի նահանգապետ Զեւդէթ բէյն ունենալով մօտ տասն անգամ զերակչիւ ուժեր, հրետանի եւ զնդացիներ, չի կարողանում կոտրել հայութեան դիմադրութիւնը: Նրանց պայքարն ու ռուսական բանակի եւ նրա կազմում հայկական կամաւորական խմբերի յառաջացումը նպաստում են որ Վան քաղաքի հայութիւնը յաղթանակած դուրս գայ անհաւասար պայքարից:

1915 Մայիսի 7ին ռուսական հրամանատարութիւնը Արամ Մանուկեանին, կամ էլ ինչպէս նրան օրակել է Վարազդատ Տերոյեանը՝ «Վանի հասարակական հսկային»², նշանակում է Վանի եւ ազատագրուած գաւառների ժամանակաւոր կառավարիչ (նահանգապետ): Ինչպէս նշում է Վան այցելած Ա-Դօն (Յովհաննէս Գրիգորի Տէր-Մարտիրոսեան, 1867-1954)՝ «Ռուս բանակի հրամանատարը գնահատեց հայ ժողովուրդի մղած պայքարը ու տարած յաղթանակը եւ հրաւիրեց Վասպուրականը կառավարելու համար Վանի կռիւները ղեկավարող Արամին, լիազօրելով նրան կազմել հայկական ժամանակաւոր կառավարութիւն»³:

Վասպուրականում հայկական իշխանութեան հիմնումը պատահական չէր: Դա արդիւնք էր մի քանի սերունդների հետեւողական գործունէութեան: Նրանք կաթիլ-կաթիլ, դարեր շարունակ, բնակչութեան շրջանում սերմանել էին պետականութեան գաղափարը:

Կազմակերպւում են ազատագրուած գաւառների եւ Վան քաղաքի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը եւ վարչութիւնը, կրթական եւ ոստիկանական տեսչութիւնները, քաղաքապետարանը, գաւառային վարչութիւնը, դատարանը եւն.:

Կարօ Սասունու բնորոշմամբ՝ «Հայոց ճակատագիրը գործնական կեանքի մէջ տնօրինող հաւաքական կամքը թիֆլիսէն եւ Երեւանէն փոխադրուած էր Վան: Պատգամը Վանէն կու գար»⁴:

Հայութեան համար վանը դարձել էր «Աւետեաց երկիր», ուր ձգտում էին օր առաջ հասնել շատերը, որպէսզի անձամբ համոզուեն, որ տեղի հայութիւնը ոչ միայն փրկուել, այլեւ սկսել է արարել հայոց պետականութեան սաղմը՝ վանի նահանգապետութիւնը:

Վանի նահանգապետութիւնը հարկադրուած էր լուծել բազմաթիւ հիմնախնդիրներ՝ սկսած գաղթականներին իրենց բնակավայրերը տեղափոխելուց, մինչեւ նրանց անվտանգութեան ապահովումը: Այդ նպատակի համար կազմակերպւում են մի շարք մարմիններ: Վանը բաժանւում է գաւառների եւ գաւառակների: Նշանակւում են նրանց ղեկավարները: 1915 Մայիսի 7-22ին նահանգապետի կողմից կատարւում են հետեւեալ նշանակումները.

Ա. Կալուածական-Գաղթականական Մարմին.- Արտակ Դարբինեան (նախագահ), անդամներ՝ Աւետիս Թերզիբաշեան, Ա. Միրզախանեան, փաստաբան Կարապետ էֆենդի եւ Հ. Ժամագործեան:

Բ. Քաղաքապետութիւն.- Պետրոս Մէօզեան (նախագահ), անդամներ՝ Վ. Տէր-Պօղոսեան, Վահան Մարութեան, Սիմոն Գափամաճեան եւ Ա. Վուվունիկեան:

Գ. Դատարան.- Աղարէկ էֆենդի (նախագահ), անդամներ՝ Ռուբէն Շատուորեան, Թերջան էֆենդի (գործադիր պաշտօնեայ), Ե. Քաջունի եւ Հրանտ Գալիկեան (դատախազ):

Դ. Տնտեսական Մարմին.- Գէորգ Ժիւռէճեան (նախագահ):

Ե. Ընդհանուր քննիչ.- Կարապետ էֆենդի Աճեան:

Զ. Նպաստից Թանձնաժողով.- Հ. Մկրտիչեան (նախագահ), անդամներ՝ Գ. Պարիկեան, Փ. Մարութեան, Ա. Պարսամեան, Կ. Գափամաճեան եւ Պ. Թաշճեանը:

Է. Տների Թանձնաժողով.- Մ. Հիւսեան (նախագահ), անդամներ՝ Մ. Երամեան, Ա. Պոճմալիբեան եւ փաստաբան Կարապետ էֆենդի:

Ը. Կրթական Մարմին.- Մ. Մինասեան (նախագահ), անդամներ՝ Մ. Նալպանտեան, Ե. Ռշտունեան եւ Ռ. Մելիք-Աղամեան:

Թ. Երկրագործական Մարմին.- իլաչիկ Զենոբեան (նախագահ), անդամներ՝ Ա. Աւետաղայեան, Ռոպինսոն Գլճեան:

Գաւառների եւ Գաւառակների Ղեկավար Կազմը

1. Շահապաղի գաւառապետութիւն.- Արէլ Աղաւնեան (գաւառապետ), Մինաս Օւիկեան (օգնական), Ստեփան Համբարձումեան (թարգմանիչ):

2. Արտամետի գաւառապետութիւն.- Յովհաննէս Գոմէճեան (գաւառապետ), Լ. Մելիք-Դատեան (թարգմանիչ-օգնական):

3. Ոստանի գաւառապետութիւն.- Լեւոն Գաբրիէլեան (գաւառապետ), Զաւեն Կորկոտեան (օգնական), Հ. Փալապեքեան (թարգմանիչ):

4. Ալիւրի գաւառապետութիւն.- Հ. Հիւսեան (գաւառապետ), Ա. Շալճեան (օգնական), Ս. Առաքելեան (թարգմանիչ):

5. Կիւնենցի գաւառապետութիւն.- Փ. Մարութեան (գաւառապետ):

6. Արճէշի գաւառապետութիւն.- Նշան Ժամագործեան (գաւառապետ), Գ. Թովմասեան (թարգմանիչ):

7. Արճակի գաւառապետութիւն.- Շիրին Եղիազարեան (գաւառապետ), ոստիկանապետ՝ Տադէրանցի Մկօ:

8. Գործօթի գաւառապետութիւն.- Գազիկ Թոխմախեան (գաւառապետ):

9. Հայոց Ձորի գաւառապետութիւն.- Նշան Նալպանտեան (գաւառապետ), Ն. Մելնքեան (ոստիկանապետ), Ս. Համբարեան (թարգմանիչ):

10. Շատախի գաւառապետութիւն.- Ս. Մեսրոպեան (գաւառապետ), Ա. Պաղտասարեան (ոստիկանապետ):

11. Ճանիկի գաւառապետութիւն.- Ա. Սեմերճեան (գաւառապետ), Ս. Տէր-Սիմոնեան (ոստիկանապետ):

Նշենք, որ գաւառապետերի կազմի մի մասը յետագայում փոփոխուում է: Կատարուում են նոր նշանակումներ:

Այգեստանի եւ Քաղաքամէջի պաշտօնեաների եւ ոստիկանների ընդհանուր թիւը կազմել է 152, իսկ գաւառներինը (ոստիկանութեան հետ միասին)՝ 850 հոգի⁶:

Առաջնահերթ խնդիրներից էր գիւղատնտեսական աշխատանքների վերսկսումը, որը հնարաւորութիւն կը տար ապահովել ոչ միայն բնակչութեան, այլեւ ռուսական զօրքի եւ հայ կամաւորների մատակարարումն անհրաժեշտ միջոցներով: Սակայն երկրագործական աշխատանքները դժուարանում էին այն պատճառով, որ լեռներում շարունակուում էին գործել քրդական զինուած կազմաւորումներ⁷, որոնք յարձակումներ էին կատարում հայկական բնակավայրերի վրայ՝ արգելելով հացահատիկի հաւաքումը:

Արամը գիտակցելով, որ բնակչութեան անվտանգութեան ապահովութիւնն առաջնահերթ խնդիրներից է, ձեռնամուխ է լինում ոստիկանական ուժերի կազմակերպմանը: Նրանց հիմնական խնդիրն էր՝ հայկական, ասորական եւ եզդիների գիւղերի պաշտպանութիւնը: Կարելի է ենթադրել, որ Արամը ոստիկանական ոյժերի հիմքի վրայ յետագայում ցանկանում էր կազմակերպել բանակային ստորաբաժանումներ:

Վանի նահանգում տարածուած էին տարափոխիկ հիւանդութիւնները, ուստի նահանգապետութիւնը դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե-ին, Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեանը (ԿՀԲԸ), Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բիւրոյին եւ այլ կազմակերպութիւնների, խնդրելով օժանդակել այդ խնդրում: ԿՀԲԸ Վան է գործուղում լիազօր Աբովեանին, բժիշկներ Համազասպ Օհանջանեանին ու Քոչարեանին, նրանց հետ նաեւ երեք բուժակ եւ մէկ հիւանդապահ⁸: Յունիսի 20ին Վան է ժամանում Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ եւ էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան Կենտրոնական Յանձնաժողովի ներկայացուցիչ Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատեանը⁹: Նրա նախագահութեամբ կազմւում է «Վասպուրականի Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողով»ը, որում ընդգրկւում են Ա. Մանուկեանը, Սիրական Տիգրանեանը, Մարտիրոս Նալբանդեանը, Փանոս Թերլեմեզեանը եւ Յովհաննէս Մկրտիչեանը: Յանձնաժողովի առաջնահերթ գործը եղել է բուժարան բացել բժիշկ Թաշճեանի¹⁰ գլխավորութեամբ: Հեռագրւում է էջմիածին, խնդրելով շտապ կարգով Վան ուղարկել բժիշկ եւ դեղեր, եւ բացել հիւանդանոց 55 մահճակալով¹¹:

Մեծ քանակութեամբ մարդկանց կուտակումը Վանում սրում է քաղաքի առողջապահական վիճակը: Յունիսի 7ին նահանգապետի օգնական Պարոյր Լեւոնեանը գրում է. «Համաճարակը սաստկանում է: Անհրաժեշտ են բժիշկներ, ֆելդշերներ¹², դեղորայք: Սով է սկսում: Պէտք է միջոցներ ձեռք առնել օգնութիւն հասցնելու համար: Արամի վարչութիւնը անում է նոյն իսկ անհնարինը: Խիստ կարիք կայ ինտելիգենտ ուժերի»¹³:

Վանի հայկական իշխանութիւնը հաշուի առնելով, որ հայ, ասորի, եզդի, ինչպէս նաեւ քուրդ ու թուրք բնակչութիւնը քիչ թէ շատ վարժուած է օսման-
եան օրէնքներին եւ նրա վրայ հիմնուած դատաիրաւական համակարգին, չի
գնում կտրուկ եւ արմատական փոփոխութիւններէ: Նահանգի ղեկավարու-
թիւնը եւ գլխաւորապէս Արամը, գիտակցում էին, որ օսմանեան օրէնսդրու-
թեան արմատական վերանայումը կարող է յանգեցնել օրէնսդրական խառնա-
շփոթի, ուստի հրահանգւում է դատաիրաւական համակարգի աշխատակիցնե-
րին ժամանակաւորապէս առաջնորդուել օսմանեան օրէնքներով, իհարկէ,
գրանց որոշ դրոյթներ վերանայելով եւ յարմարեցնելով ներկայ պայմաններին:
Կարգադրուում է դատաիրաւական համակարգին, այդ թւում ոստիկանութեա-
նը վերաբերող օրէնքները թուրքերէնից թարգմանել հայերէն եւ ներկայացնել
նահանգապետարան: Օրէնքների նախագծերը կամ տարբերակները համապա-
տասխան քննարկումներից եւ փոփոխութիւններից կամ ամբողջութեամբ հա-
ւանութիւն ստանալուց յետոյ պէտք է դրուէին շրջանառութեան մէջ:

Մայիսի սկզբներին թուրքական բանակի նահանջից յետոյ Վանի մահմեդա-
կան թաղամասում մնացել էին թուրքերի կողմից լքուած 865 թուրք կանայք եւ
երեխաներ¹⁴: Վանեցիներն, ի տարբերութիւն թուրքերի, քաղաքացիական
բնակչութեան նկատմամբ որեւէ ոտնձգութիւն կամ բռնութիւն չեն կատա-
րում: Թուրք համաքաղաքացիներին Վանի հայկական իշխանութիւնը տեղաւո-
րում է ամերիկեան եւ գերմանական միսիոներական հաստատութիւններում:
Աւելին, քաղաքային ոստիկանութեանը յանձնարարւում է ապահովել նրանց
անվտանգութիւնը: Նահանգապետութիւնը հաշուառում է նրանց անշարժ գոյ-
քը՝ տներն ու այգիները, ու կազմում դրանց մանրամասն ցուցակը, որը պահ-
պանւում է Հայաստանի Ազգային Արխիւում:

Յունիսի 23ին նահանգապետը եւ շրջանային վարչութիւնը յատուկ կոչով
դիմում են հայրենակիցներին, խնդրելով օժանդակել Վասպուրականի բնակ-
չութեանը: Նահանգապետարանը հայութեանը ներկայացնում է արդէն կա-
տարուած աշխատանքների մասին՝ պատրաստւում են հիմնել երկու հիւանդա-
նոց՝ մէկը տարափոխիկ, իսկ միւսը՝ ոչ-վարակիչ հիւանդութիւնների համար:
Յաջողուել է հաւաքել 10,000 փութ ցորեն, կարիքաւորներին տրուել են 8-10,000
ոշխար եւ 3,000ից աւելի խոշոր եղջերաւոր անասուններ:

Սակայն առաջնահերթը վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ պայքարն է:
Նախատեսւում է նուազագոյնը մէկ բժիշկ՝ երկու գաւառի համար: Այսինքն՝
մէկ բժիշկը սպասարկելու է երկու հազար հիւանդի: Միաժամանակ կոչ է ար-
ւում երիտասարդութեանը՝ նուազագոյնը մի քանի ամսով գալ Վասպուրական
եւ ուժերն օգտագործել գաղթականներին օգնելու համար:

Հաշուառւում են քաղաքում հայերին պատկանող մրգատու այգիները:
Նրանց թիւը հասնում է 1400ի, սակայն մշակուում են միայն 625ը: Քաղաքապե-
տարանը քայլեր է ձեռնարկում, որպէսզի անխնամ մնացած այգիները եւս
մշակուեն եւ այդ նպատակով առաջարկւում են վարձակալման ցածր դներ¹⁵:

Հայկական իշխանութեան գործունէութիւնը միշտ չէ որ հարթ էր ընթա-
նում: Նշանակուած պաշտօնեաների մի մասը ընդօրինակած լինելով նախկին
յոռի բարքերը, թեթեւամտօրէն էին վերաբերում իրենց պարտականութիւննե-
րին: Լինում էին նաեւ պաշտօնական դիրքի չարաշահման դէպքեր: Դժուար էր
կարճ ժամանակահատուածում փոխել մի շարք մարդկանց մօտ արմատացած

հոգեբանությունը, որի վրայ իր կնիքն էր դրել թուրքական երկարատեւ տիրապետությունը: Սակայն կարեւորը դա չէր: Կային նահանգային ղեկավարությունն եւ իրենց գործունէությունը պարտաճանաչ կատարողներ, որոնց գործունէությունն օրինակ էր հանդիսանում միւսների համար: Իսկ ինչ վերաբերում է անպարտաճանաչ պաշտօնեաներին, ապա նրանք հեռացում էին ծառայությունից եւ փոխարինւում ուրիշներով¹⁶: Առաջին օրինակը ցոյց էր տալիս Արամը, որը կարողացել էր իր շուրջը հաւաքել յիրաւի նուիրեալ համախոհների, առանց հաշուի առնելու նրանց կուսակցական պատկանելիությունը եւ սոցիալական ծագումը: Այսպէս, Վան քաղաքի ոստիկանապետ Դ. Փափազեանը ՀՅԴաշնակցութեան անդամ էր, իսկ փոխոստիկանապետ (ոստիկանապետի օգնական), 1915 Յունիսի 30ից ոստիկանապետի պաշտօնատար Ղ. Խանճեանը նախկին արմենական էր՝ Սահմանադիր-Ռամկավար Կուսակցութեան անդամ: Այդ կուսակցութեան անդամ էր Արտակ Դարբինեանը, որը յետագայում վարում է նահանգային Վարչութեան դիւանապետի պաշտօնը: Դատախազ Հ. Գալիկեանը ՍԴՀԿուսակցութեան անդամ էր: Արամը այդ նոյն սկզբունքը կիրառում է նաեւ, երբ 1917ի վերջից հանդիսանում է Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհրդի ղեկավարը, իսկ 1918 Յունիսի 24ից՝ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին ներքին Գործերի նախարարը: Նա խնդիրներին մօտենում էր ոչ թէ որպէս քաղաքական, այլ պետական գործիչ:

Վանի նահանգապետութեան գոյությունը եւ աստիճանաբար առօրեայ գործունէությունն կարգաւորումը «անհանգստացնում» է ռուսական կառավարութեանը: Նրանց համար ցանկալի չէր, որ բացառապէս հայերից կազմուած այդ, թէկուզ ռուսական հրամանատարութեանը ենթակայ նահանգը, դառնար ապագայ ինքնավար Հայաստանի հիմքը: Բացի այդ, կառավարությունը խորապէս «անհանգստացած» էր Կովկասեան բանակի յաղթանակներով եւ դա այն դէպքում, երբ ռուսական բանակը ծանր մարտեր էր մղում ռուս-աւստրիական ռազմաճակատում¹⁷: 1915ի Յունիսի 11ին, առանց որեւէ լուրջ եւ հիմնաւոր ռազմական անհրաժեշտութեան Կովկասեան Դ. բանակի զօրամասերը հապճեպ նահանջում են: Նման հապճեպությունը հնարաւորություն չի տալիս հայերին կազմակերպել ինքնապաշտպանություն: Տարածւում են չափազանցուած լուրեր մեծաթիւ թուրքական զօրքերի յարձակման մասին: Իրականում հակառակորդը նման մեծաթիւ ուժեր չունէր: Թուրքական բանակի գերակշիռ մասը ծանր մարտեր էր մղում Դարդանէլի շրջանում՝ անգլո-ֆրանսիական ուժերի դէմ, ուստի թուրքերը չէին կարող այդ ժամանակ մեծաթիւ զինուորներ ուղարկել ռուս-թուրքական ռազմաճակատ: Կարելի է ենթադրել, որ կեղծ նահանջը նպատակ ունէր:-

1. Վերացնել հայկական ինքնավար իշխանությունը,
2. Դրդել հակառակորդին՝ խորանալ իր կողմից աւերուած շրջաններ եւ ապա հակադարձակումով շրջապատել եւ ոչնչացնել թուրքերին¹⁸:

Մեր այս ենթադրությունը հաստատուում է համապատասխան փաստերով՝ Օգոստոսի 1ին Վանը վերագրաւելուց յետոյ ռուսներն այլեւս չվերականգնեցին հայկական իշխանությունը:

Յունիսի 23ին գնեւերալ Ն. Ն. Բարաթովի ռազմարշաւային կորպուսն անցաւ յարձակման: Յունիսի 25ին ռուսները գրաւեցին Կլիչ-Գեադուկ լեռնանցքը, էսմար եւ Դուժախ գիւղերը: Նշուած գործողութեան ընթացքում փակուեց

թուրքական զորքերի նահանջի ճանապարհը Եփրատ գետի աջ ափով: Սակայն, կովկասեան Դ. Բանակի ուշացած յարձակումը հնարաւորութիւն չտուեց իրականացնել հակառակորդի ուժերի չըջապատումը¹⁹:

Հրատարակուող փաստաթղթի հեղինակը՝ Յովհաննէս Գրիգորի Տէր-Մարտիրոսեանն (1867-1954) է՝ հայ մտաւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներէց: Նա գիտական հասարակութեանը յայտնի է Ա-Դօ անուամբ:

Ա-Դօն հայ հասարակութեան համար անծանօթ դէմք չէր: Նրա ուսումնասիրութիւնները վերաբերում են հայ ազատագրական շարժումներին, Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային-տնտեսական կացութեանը, վարչական կառուցուածքին, բնակավայրերի եւ բնակչութեան վիճակագրութեանը: Սակայն խորհրդային տարիներին, ժամանակի նշանաւոր մտաւորականի գործունէութիւնը հիմնականում մնացել է ստուերում:

Ա-Դօն ծնուել է Նոր-Բայազէտում (այժմ՝ ք. Գաւառ՝ ՀՀ Գեղարքունիքի Մարզ): Սկզբնական կրթութիւնը ստանում է ծննդավայրում, որտեղ սովորում է միջանի տարի: 1881 Սեպտեմբերի 4ին Ա-Դօն տեղափոխւում է Երեւան՝ աւագ եղբօր մօտ, աշխատելու նրա խանութում: 1888 Յունուարի 23ին Մշակ թերթում լոյս է տեսնում Ա-Դոյի առաջին յօդուածը:

Աշխատելուն զուգընթաց, 1889-1891ին նա սովորում է Երեւանի Թեմական Դպրոցում: 1905 Սեպտեմբերին ընդունւում է Խարկովի Համալսարանի Իրաւաբանական Ֆակուլտէտը որպէս ազատ ունկնդիր, սակայն Ռուսական Յեղափոխութիւնը (1905-1907) եւ ուսանողական յուզումները հնարաւորութիւն չեն տալիս աւարտել ուսումը եւ Ա-Դօն ստիպուած է լինում վերադառնալ Երեւան:

1903ին տպագրւում է Ա-Դոյի, ներկայիս գիտական հասարակայնութեանը համեմատաբար սակաւ յայտնի *Մակեդոնիա գրքոյկը*²⁰, որտեղ նա կատարում է հետաքրքիր հետեւութիւն, թէ՛ օսմանեան տիրապետութեան ներքոյ հեծեծող Մակեդոնիայի համար հակաթուրքական ելոյթների ազդակ է հանդիսանում օսմանեան կառավարութեան կողմից 1895 Մայիսի 11ին ընդունուած եւ Հայկական Նահանգներում նախատեսուող Մայիսեան Բարենորոգումների Մրազիրը²¹:

Ա-Դոյի գրչին է պատկանում նաեւ մէկ այլ գրքոյկ, որը ներկայացնում է 1890ականների կոտորածների հետեւանքով ծննդավայրը լքած Վանի Վիլայէթի Արճէշ գաւառի Ախսրան գիւղի բնակիչ Մուրադին: Գիտնականը հետեւեալ սահմանումն է տուել գաղթականին. «...գաղթականը նա է, որ զուրկ զուխը դնելու տեղից մի կտոր հացը կուլ է տալիս արցունքով թրջած, որի քերանից կ'լսէք Ախ՝ Վաքան... Ախ՝ Էրկիր... [բազմակէտերը հեղինակինն են - Ռ.Ս.]»²²:

1905ի Ռուսական Առաջին Յեղափոխութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս ոռւս, ինչպէս նաեւ հայ առաջադէմ հասարակայնութեանը տպագրել մինչ այդ գրաքննութեան կողմից արգելուող մի շարք գրքեր: Ա-Դօն օգտագործում է ընձեռնած հնարաւորութիւնը եւ թղթին է յանձնում Միքայէլ Նալբանդեանին նուիրուած գրքոյկը²³:

1906ից մինչեւ 1908 Ա-Դօն ուսումնասիրում է ցարական կառավարութեան սադրանքով հրահրուած հայ-թաթարական (ադրեջանական) ընդհարումները (1905-1906): Նա 1905 Յունիսին եղել էր Շարուրի եւ Նախիջեւանի գաւառներում, 1906 Հոկտեմբերին՝ Գանձակի նահանգում: Արդիւնքում ստեղծում է

մի աշխատութիւն, ուր փաստերի եւ ժամանակի մամուլի հիման վրայ ներկայացնում է այդ տարիների ողբերգական իրադարձութիւնները²⁴։

1908 Մեպտեմբերին մեկնում է Ս. Պետերբուրգ եւ ուսանում Հոգէ-նեարդարանական Ինստիտուտում։ 1909ի սկզբին գալիս է Երեւան եւ որոշում է իրագործել վաղեմի երազանքը՝ ուղեւորութիւն կատարել Արեւմտեան Հայաստան։ Նոյն թուականի Յուլիսի 22ին հատում է ռուս-թուրքական սահմանը եւ անցնում է Ալաշկերտի հովտում գտնուող Բայազէտ քաղաքը։ Ուղեւորութիւնը տեւում է երկու ամիս եւ նա հասցնում է լինել Վանում, Մուշում, էրզրումում (Կարին) եւ այլ վայրերում։ Ուսումնասիրութիւնների արդիւնքները գիտնականը յանձնում է տպագրութեան²⁵։

1909ին Ա-Դօն հեղինակում է *Ազատագրական Շարժումը Ռուսաստանում*²⁶ աշխատութիւնը, որի համար ցարական դատարանը նրան դատապարտում է մէկ տարուայ բանտարկութեան, որը կրում է Ներքին Ախտայի (այժմ՝ ք. Հրազդան, ՀՀ Կոտայքի Մարզ) բանտում։

1914ին իշխանութիւնները թոյլատրում են Ա-Դոյին հետազոտական աշխատանքներ կատարել Երեւանի Գիմնազիայի արխիւում եւ նիւթեր հաւաքել Խաչատուր Աբովեանի գործունէութեան վերջին տարիների վերաբերեալ (1843-1848)։ Ուսումնասիրութեան արդիւնքում նա պատրաստում է հետազոտութիւն, որի մի մասը տպագրում է Բաքում հրատարակուող *Գործ ամսագրի* 1914, թիւ V-VI եւ VII-VIII համարներում։ Գիտնականը կարողանում է ճշդել Աբովեանի ծննդեան տարեթիւը՝ 1809։ Յաւօք, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի պատճառով յետագայ հրատարակութիւնը դադարեցւում է։

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին Ա-Դօն մասնակցում է հայ գաղթականութեան խնդիրներով զբաղուող կազմակերպութիւնների աշխատանքներին։ 1915 Յունիսի 14ից մինչեւ Յուլիսի 24ը, Ա-Դօն գտնւում է Վանում եւ չրջակայ գաւառներում։ Նա եւ իր ընկերներն ականատես են լինում զանգուածային աւերածութիւնների եւ սպանութիւնների հետեւանքներին, որոնք իրականացրել էին թուրք եւ քուրդ ջարդարարները։ Գիտնականն առօրեայ աշխատանքի հետ միասին սկսում է կատարել ուսումնասիրութիւններ, տեղեկութիւններ հաւաքել այս կամ այն բնակավայրի, բնակչութեան կազմի, տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին։ Ինչպէս վկայում է ժամանակակիցը. «Այս [Վանի մահանգի հայութեան կոտորածը եւ ինքնապաշտպանական մարտերի] ամբողջ անցքի մանրամասն նկարագիրը գրի էր առնում հրատարակելու Ա-Դօն, ուստի եւ աւելորդ եմ համարում հատուկտոր տեղեկութիւններ տալ»²⁷։ Այս փաստը վկայում է Ա-Դոյի հայ հասարակութեան մէջ ունեցած գիտական եւ հասարակական հեղինակութեան մասին։

1919ից մինչեւ 1949 Ա-Դօն աշխատում է Հայաստանի Սպառողական Ընկերութիւնների Միութիւնում (Հայկօօպ)։

Ստորեւ ներկայացուող փաստաթուղթը տպագրւում է առաջին անգամ, ուղղագրական եւ կէտադրական որոշ շտկումներով, սակայն ոճը պահպանելով։ Փաստաթղթի վերնագիրը հեղինակինն է։ Բնագիրը պահւում է Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի արխիւում։ Փաստաթղթի պատճէնը մեզ է տրամադրել Ա-Դոյի դուստրը՝ տիկին Աղոյիան, որի համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը։

Ծանր ժամանակաշրջան էր.... (բազմակետերը փաստաթղթինն են - Ռ. Ս.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմը իր կործանիչ հողմապտոյտի մէջ քաշելով երկրագնդի խոշոր եւ նրանց յարող մանր պետութիւններին, քեականել էր երկրորդ տարին եւ զանգուածային բախումները ամեն տեղ շարունակուում էին խելառ թափով: Խելակորոյս այդ պատերազմի մէջ նետուել էր նաեւ քիւրքականը՝ ձեռնոց նետելով այն Ռուսաստանին, այն Ռուսաստանին, որի ձեռքից նա կրել էր մահացու հարուածներ XIX դարի ընթացքում տեղի ունեցած մի շարք պատերազմներում²⁸:

Սեւ Ծովի ափերից սկսած մինչեւ պարսկա-քիւրքական սահմանի ամբողջ տեւողութեամբ ռուսական եւ քիւրքական բանակները բախուելով եւ յետ ու առաջ շարժուելով, հարուածը մեծապէս հասել էր սահմանամերձ քիւրքահայ ժողովրդին, որը տեղահանուած եւ տարագիր ուղիներ բռնած դեգերում էր բնութեան դաժան մէկ ձմռան սառնամանիքներում, մէկ ամառային տապերում՝ կրելով եւ քաղց եւ ծարաւ եւ վարակիչ ախտեր ու մահ:

Այսպէս էր սահմանամերձ քիւրքահայութեան դրութիւնը, սակայն աւելի սոսկալի դրութիւն վիճակուած էր սահմաններից հեռու, խորքերում գտնուող քիւրքահայութեան համար: Ժէօն Թուրքիայի²⁹ ոճրագործ-բանդիտային կառավարութիւնը Արդու Համիդից³⁰ ժառանգութիւն ստանալով հայաջինջ քաղաքականութիւնը՝ մէկէն անցաւ այդ դիւային ծրագիրն ի կատար ածելու:

Համաձայն Պոլսից ստացուած գաղտնի հրամանների ամեն տեղ հրապարակ քաշուեցին վայրենի յորդանները դեկավարութեամբ այն ոճրագործ ցեղապետերի, որոնք մինչեւ այդ որպէս դատուածներ³¹, պատերազմի պատրուակի տակ ազատ էին արձակուել: Անսպասելի, աշունը հայ մարդիկ] 15 տարեկանից վեր քշում էին բանտերը եւ զօրանոցները, [նրանց] կապկալում էին թոկերով 15-20-25 հոգիներ, քշում էին շէնքերից հեռու հեղեղատներում, գետաբերաններում ու ձորերի մէջ համազարկելով գնդակահարում եւ ապա սուինահար անելով հեռանում էին, նորանոր շարքեր բերելու: Գեղեցիկ կանանց եւ դեռատի աղջիկներին առեւանգում էին ու տանում: Այդ զագիր գործողութիւններից յետոյ մնացեալ մասն զանգուածներով քշում էին դէպի Միջագետքի աւազուտները, որոնցից շատերը անկարող լինելով տանել գերեվարութեան զրկանքները, ընկնում-մեռնում էին զարդարելով իրենց անցած ճանապարհներն իրենց դիակներով: Իսկ կենդանի մնացած շատ փոքր տղաներ ու աղջիկներ վաճառքի էին հանում Դեր-Ջօրի³² եւ այլ կենտրոնների շուկաներում, որոնք գնում ու տարւում էին իսլամի հետեւողների թիւը բազմացնելու համար³³: Անպակաս էին նաեւ դէպքերը, երբ մարդիկ, կին, երեխաներ հարիրներով լցնում էին տների ու գոմերի մէջ ու կենդանի բոցերի մէջ՝ խորովում:

Հայ ժողովրդի դարաւոր պատմութեան այս գերագոյն Սեւ ֆոնի վրայ երեք առկայծող կէտեր, որոնք մխիթարիչ ցույքեր նետեցին համաժողովրդական վշտի ու մտորումների այդ պահին, հանդիսացան Վանի երկու քաղաքամասերի³⁴ ու Շատախի³⁵ ամբողջ մէկ ամիս տեւող պաշարումը եւ հայ

ժողովրդի հերոսական դիմադրությունն ու պայքարը, որը եւ յանգեց թիւրք պետութեան ամօթաբեր պարտութեանը ու փախուստին:

Վանի երկու քաղաքամասերը եւ Շատախը յաղթանակել էին, մի քանի տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ փրկուել էր բնաջնջումից եւ գոյութեան իրաւունքն էր շահել իր օրհասական ընդվզումով: Եւ ահա դէպի ազատագրում Վանը շտապում էին շատերը, վշտահար ու սոսկալի հաղորդումներն այդ ակտով սփոփանք գտնելու համար [sic!]:

Ռուսական բանակը առաջապահ ունենալով հայ կամաւորական զնդերը բաւականին առաջ էր գնացել Էրզրումի, Վանի եւ Բաշկալէի ուղղութիւններով ու թիւրքական բանակը պարտութիւն կրելով ու նահանջելով, սրբում էր ճանապարհին որեւէ կերպ գոյութիւնը պահած հայ ժողովրդի աննշան քեկորները:

Պատմական օրեր էին. Վանում տեղական ուժերից կազմուել էր ժամանակաւոր հայ կառավարութիւն եւ շրջանի ղեկավարութիւնը յանձնարարուած էր նրան³⁶:

Ռուսական բանակը հայ կամաւորական զնդերով հանդերձ գործում էր լծի հարաւային ճակատում³⁷:

Վանի ազատագրումը առիթ հանդիսացաւ երկրորդ անգամ այցելել խոշոր անցքերի այդ վայրը: Ինձ թելադրում էին երկու հանգամանք՝ նախ տեսնել վեց տարի առաջ այցելածս Վանը ներկայ վիճակում, երկրորդ՝ մօտիկից ծանօթանալ եւ գրի առնել վերջին իրադարձութիւնները:

[1915] Մայիսի 14ին մեկնեցի Երեսնից եւ 17ին հասայ Վան: Քաղաքը մեծ մասամբ ւաւերուած է ու հրդեհուած, մի քանի հայկական քաղամասեր միայն կանգուն են մնացել: Այդ քաղաքի կենտրոնական մասն էր, ուր եւ դառնում էր ներկայ կեանքը: Նոյն պատկերը կրում էր նաեւ Վանի երկրորդ կէս մասը, հին քաղաքը³⁸՝ ատամնաւոր պարիսպներով շրջապատուած, որը ներկայումս միանգամայն ամայի էր:

Եւ շրջեցի երկու քաղաքամասերի բոլոր կրակակէտերը, որոնք ցերեկները գնդակոծումների հետեւանքով մեծապէս վնասուած էին, իսկ գիշերները նորից նորոգում էին ու վերակառուցում³⁹ եւ այդ՝ անընդհատ, ամբողջ մէկ ամիս: Եւ այցելեցի հերոսական դիմադրութեանը մասնակցողներից աչքի ընկնողներին, այցելեցի հերոսական ակտեր կատարած կանանց, անգամ 10-12 տարեկան տղաներին, որոնք բերդի բարձունքից Քաղաքամէջ նետուած ռումբերին վրայ հասնելով ձգում-հանում էին պատրոյգները, ոչ միայն նրանց անվնաս դարձնելով, այլեւ նրանց մէջ եղած վառօղը փամփուշտների համար գործադրելով:

Ապա հետաքրքրուեցի ժամանակաւոր հայ կառավարութեան ֆունկցիաների ու կառավարման սխտէմի խնդիրներով: Եւ հանդիպում ունեցայ այդ կառավարութեան ղեկավար անձերի հետ: Սկսուել էր մեծ թափով շինարար աշխատանք բոլոր գծերով՝ պատկերը մխիթարական էր:

Աւարտելով Վանում կատարելիք աշխատանքս, առիթ հանդիսացաւ մեկնելու ճակատ, այն ճակատը, ուր գործում էին հայ կամաւորական զնդերը: Դակատ էին մեկնում կամաւորական զնդերի հետ կապ ունեցող պաշտօնական անձեր՝ 7-8 հոգուց բաղկացած, որոնց թում նաեւ գրականագետ-քննադատ Նիկողայոս Աղբալեանը⁴⁰: Եւ եւ միացայ այդ խմբին որպէս դիտող: Ինձ տրամադրուեց մէկ ձի եւ Յունիսի 28ին մեկնեցի ճակատ:

Մենք կտրեցինք Վան-Տոսայի, Հայոց Ձորի գաւառների որոշ տարածութիւններ, կտրեցինք նաեւ Գեաւաշ գաւառի լճափնեայ լայնութիւնը, մի ճանապարհ, որի վրայ եւ փոքր ինչ հեռու հետեւեալ պատմական վայրերը.

1. Պատմական Շամիրամի⁴¹ ջրով ոռոգուող բուսազարդ Արտամէտը, որը հռչակուած է ծառապտուղներով եւ առանձնապէս խնձորներով:
2. Ճանապարհից դէպի հարաւ գտնուում է Չաղար Անշանի [Չաղար Ս. Աստուածածին] վանքը, որտեղ պահուում է V դարի քաղցրախօս Եղիշէի գերեզմանը:
3. Արտոս լեռան հիւսիսային փէշերի ու Վանի լճի հարաւային ափերի վրայ մէկ բուսազարդ հովտում փռուած է Ոստան աւանը՝ նախկին Ռշտունեաց իշխանի կալուածքն ու ամրոցը, որում ապրում էին քիւրդեր եւ որպէս Գեաւաշի վարչական կենտրոն երկու ամիս առաջ նստում է[ր] քիւրքական կայմականը, իսկ ներկայում վարում էր գաւառը հայ կառավարութեան գաւառապետը⁴²:
4. Աղթամարի կղզին ու նրա դրսի տունը՝ բուսազարդ Ախավանքը⁴³, նախկին Գազիկ Արծրունու⁴⁴ ապարանքն ու ամրոցը, որում գտնուում էր շրջակայ մի շարք գաւառների հոգետը կենտրոնը:
5. Ախավանքից ոչ հեռու, դէպի հարաւ-արեւմուտք գտնուում է Նարեկի վանքը, որի ետեւի խորանում պահպանուում է XI դարի բանաստեղծ ու մատենագիր Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը:

Առաջին գիշերն անցկացնելով Ախավանքում, յաջորդ առաւօտեան՝ Յունիսի 29ի ելանք Ախավանքից եւ երկու ժամի չափ փոշոտ ելեւէջներ կտրելով ուտք դրինք լեռնոտ, բեկբեկում եւ անտառապատ Կարճկանի գաւառը՝ գեղեցիկ բնութիւն, բայց միանգամայն անայացած:

Ճանապարհը գնալով դառնում է բնաջնջման ցուցադրական: Ոստանում կային Շատախի դիմադրութեան շնորհիւ փրկուած անելի քան 4000 ժողովուրդ, կային փրկուած ժողովուրդ նաեւ Ախավանքում, բայց շատ քիչ թուով, սակայն Ախավանքից սկսած խօսակցութիւնները դառնում էին բարբարոսութիւնների ու դիակոյտերի շուրջը: Ախավանքում պատմեցին, որ մէկ օր առաջ ալիքները լճի ափ էին նետել 26 տղամարդկանց դիակներ:

Իսկ Ախավանքից դէպի Կարճկան ճանապարհներին հանդիպում ենք հետեւեալ տեսարաններին:

Անգեալուր գիւղի տակով ձգւում էր մի ճանապարհ՝ ճանապարհի ընթացքով հոսում է փոքրիկ առուակ, այդ առուակի ափին ընկած է կանացի դիակ՝ պառկած մէջքի վրայ, ոտները դարձած դէպի արեւելք եւ ձեռքները կրծքի վրայ, ըստ երեւոյթին անցորդ մէկ հայ մարդ այդ անշունչ դիակին տուել է քրիստոնէական ծիսակատարութեանը համաձայն դիրք:

Ս. Յակոբի լեռնանցքի արեւմտեան լանջին նորից ճանապարհի կողքին՝ մէկ կնոջ դիակ՝ պառկած մէջքի վրայ, ոտները կուշ արած, թեւերը տարածուած, մազերը խռիւ, դէմքը այլակերպուած, մտածում ենք, թէ որքան տանջուել է այդ կինը մինչեւ անգգայանալը:

Շերուղ գիւղի դիմաց մէկ հովտի մէջ գտնուում է կանգնած փիճակում մէկ ջրաղաց, իսկ դրա կողքին աւերակ խանութ եւ այդ աւերակի յատակին կողք-կողքի փռուած են երկու դիակներ՝ մէկը կնոջ դիակ է՝ փետացած ձեռքի ցուցամատը դէպի արեւմուտք դարձրած, կարծէք ցուցամատը ասում է ձեզ, որ ոճրագործը դէպի այն կողմն է փախել, իսկ միւսը մէկ ամեհի շան դիակ է:

մարդը եւ շունը հաւասարաչափ անուշադրութեան մատնուած, սակայն որպէս արժէք գերադասելի է շան դիակը, չէ՞ որ նրա մորթը կարող է յղիացած մէկի ճարպոտ մարմինը տաքացնել:

Երբ մենք անցնում էինք Կարճկանի գիւղերի կողքով, մէկ ծանր զգացմունք խեղդում էր մեր կոկորդը՝ ամայութիւն ու ամայութիւն, ոչ միայն մարդկային շունչ, ոչ միայն որեւէ արարած չէր նկատուում, այլ նոյնիսկ օդի մէջ բոշոյններ անգամ չէին երեւում, մի սոսկալի լռութիւն, խորունկ լռութիւն իջել էր այդ բնութեան վրայ: Եւ մէկէն դատարկ գիւղի ծայրից գազանային ոռնոց բարձրանալով դուրս էին պրծնում ամենի շներ եւ սարսափած փախչում դէպի լեռները եւ անտառները: Դրանք տուեալ գիւղի ընտանի շներն էին, որոնք կատարուած ոճիրներին ու սոսկումներին ենթարկուած հայ ժողովրդի երկինք հասնող լաց ու կոծին, աղաղակներին ականատես կրելով [լինելով – Ռ.Ս.], իրենք եւս վայրենացել էին եւ քաղցի մատնուած իջնում էին գիւղերը ուտեստ որոնելու համար: Հայկական սոսկումները ազդել էին շների վրայ անգամ, բայց չէին ազդել թիւրք ոճրագործ պետական գազանների վրայ:

Մեր տեսած կնոջ դիակի կողքին ընկած շունը, անշուշտ ցած իջած, կնոջ դիակը տեսած եւ վրայ պրծած մոմենտին անշուշտ պատահել էին զինուած մարդիկ եւ զնդակահարել այդ կենդանուն:

Այս տպաւորութիւնների մտորումների տակ չափշփում էինք Կարճկանի բեկբեկուն ելեւջները, թողնելով ետեւներս Գեաւաշի վերջին գիւղը՝ Նանկանցը հրդեհուած:

Իջնում ենք մէկ ծովախորշ: այդտեղ ընկած է Ջէյվա գիւղը եւ շարունակելով ճանապարհը բարձրանում ենք մէկ դիրքաւոր հարթակ. այստեղ առաջին անգամ հեռուից լսում են բնդանօթային որոտներ, տեղի ունի [են ունենում – Ռ.Ս.] ուժեղ բախում, բարձրանում են ծխի սիւներ, հրդեհում են գիւղերը:

Նորից ելեւջներ եւ առաջներս բացում է մէկ ընդարձակ խոտաւետ հովիտ՝ այդ Եղեգիսի դաշտն է, որի հարթակներում գտնւում են Գոմս, Օղուանից բազմամարդ հայաբնակ գիւղերը, իհարկէ բոլորն էլ լքուած ու կողոպտուած: Հովտի մէջ խփում է մէկ վրան, որի տակ պառկած են մի քանի վիրաւոր զինուորներ, իսկ վրանի կողքին բոցավառում է մէկ ուժեղ խաբոյկ. օրը մթնում է՝ որոշում ենք այդտեղ էլ գիշերել:

Բայց աչքերիս քուն չի մօտենում, չնայած տաստիկ յոգնածութեանս: Երկու օրերի տպաւորութիւնը՝ տեսածս դիակները, գիւղերի ամայութիւնները, անունը մարդկային [sic!] եւ կենդանային շների բացակայութիւնը եւ ընտանի շների վայրենացումը եւ առանձնապէս շրջապատի լռութիւնը, ամայութիւնը գալիս անցնում են յիշողութեանս դաշտով եւ ինձ տիրում է պատրանք, երազանք եւ անէութիւն:

Յունիսի 30ն է, առաւօտեան ժամը 6ը, թողնում ենք Եղեգիսի խոտաւետ հովիտը եւ վիրաւոր զինուորներին պատսպարող վրանը եւ շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Կտրում ենք բաւական տարածութիւն, կատարում ենք մի շարք ելեւջներ եւ ոտք ենք դնում խոտաւետ մի տափարակ, դրա զարդն է կազմում մէկ ժայռից բխող սառնորակ աղբիւրը: Այստեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք հայ կամաւորական մասերին:

Այստեղ է Անդրանիկն⁴⁵ իր գնդով: Նրա տրամադրությունը բարձր է, դէմքը առոյգ: Խօսում է պարզ, անպաճոյճ շեշտով: Մէկ օր առաջ բախուել է թշնամու հետ, ջարդել է տուել ու թշել թշնամուն եւ խլել է 4 թնդանօթ:

Այստեղ է մէկ տարիքաւոր՝ Հայկական հարցին նուիրուած անձնատրութիւն՝ նրան անուանում են Կայծակ Առաքել⁴⁶: Դա պատմում է իր տեսած հետեւեալ տեսարանը:

Եղեգիսից դէպի արեւմուտք գտնում է Կենդրանց հայ գիւղը, 32 տնից բաղկացած, ծառագարդ, ծառապտուղներով հարուստ գիւղ, գիւղի մէջ՝ ջրաղացի մօտ, մէկ ծառի տակ տեսել է 25 կանանց եւ երեխաների գնդակահարուած ու մորթուած դիակներ:

Բացի այդ, նոյն Կայծակ Առաքելը [պատմում է, որ], 25 տուն ունեցող Առանց գիւղում, իհարկէ բոլոր գիւղերն էլ դատարկ ու աւեր, տեսել է 5 եւ 7 տարեկան երեխաներ, որոնցից 5 տարեկանը արդէն մեռած, իսկ 7 տարեկանը թէւ կենդանի, բայց բոլորովին հիւծուած, դրան վերցնում է Կայծակ Առաքելը, խնամում է եւ ուտեցնում, բայց փրկել նրա կեանքը չի կարողանում, երեք օրից մեռնում է այդ հիւծուած երեխան:

Շարունակում ենք մեր ճանապարհը, շուտով հասնում ենք Վանիկ հայ գիւղին: Այդ գիւղի տակ, արտերի մէջ, խփուած է մէկ վրան՝ այդտեղ են Վարդանը⁴⁷, Դրօն⁴⁸, Զեռին⁴⁹, Խեչօն⁵⁰, Միշէն⁵¹ իրենց մասերով [գնդերով – Ռ.Ս.]:

Ցերեկուայ ժամը 12ին հրաման է ստացում եւ բոլոր զօրամասերը շարժում են դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Դճանապարհը ձգում է լճափերով եւ երկար պտոյտներ գործելուց յետոյ հասնում ենք Խարձիթ հայկական գիւղին եւ կանգ ենք առնում նրա առաջ փռուած դաշտում: Դճանապարհին, նախքան տեղ հասնելը, մէկ փոսի մէջ կուտակուած են 30ի չափ թշնամու դիակներ և այդտեղից ձգուող դաշտի վրայ տեղ-տեղ պատահում են դարձեալ թշնամու կենտ դիակներ: Այս դաշտում երկու օր առաջ տեղի է ունեցել ընդհարում եւ թիրքական զօրքերը դիմել են փախուստի:

Այստեղ հետախոյզները բերում են թիրքական երեք գերիներ՝ խաբի գոյնի հագուստով, դրանք զինուորներ են: Դրանցից մէկը բարձրահասակ, կոպիտ դէմքով, բայց դաժան հայեացքով է. հարցերին չի պատասխանում եւ յամառ լռութիւն է պահում: Միւս երկուսը ընկճուած են, զգում են գերութեան վիճակը եւ պատմում են Բիթլիսում կատարուած ջարդերի ու տեղահանութեան մասին:

Յուլիսի մէկն է, նորից զօրքերի տեղաշարժ, նորից պտոյտներ եւ ելեւէջներ, որոնք յատուկ են Կարճկանի տեղանքին: Ժամը 9 եւ կէսին հասնում ենք Խնձորկէն գիւղին, բայց մինչեւ Պաշուանց հայ գիւղից սկսած ճանապարհին թափուած են փախուստի մատնուած թիրքական բանակի իրերը՝ վրաններ, շարժական մահճակալներ, աթոռներ, նաւթով լի թիթեղատուփեր, դեղերով լի արկղեր եւ այլ իրեր:

Խնձորկէնը գեղեցիկ ծովախորշի ափին բազմած գիւղ է, դիմացը՝ տարածուած պտղատու պարտէզներ, տները լաւ, դպրոցի շէնք եւ այլն, բայց ամայի: Մտնում ենք տները՝ կողոպտուած են, յատակները փորփրած, խուզարկել են բոլոր ծակուծուկերը եւ տարել են ամէն ինչ: Մէկ տանը կից նկատում ենք ծածկուած դուռ. մօտենում ենք, բացում դուռը՝ ներսում մէկ գեղեցիկ

երինք մեզ տեսնելով վախի շարժումներ է կատարում եւ եթէ մենք կանգնած չլինէինք դռան շէմքի վրայ, անշուշտ նա դուրս կը թռչէր, փախուստի դիմելով:

Այդ երինքը, որը մի գեղեցկութիւն էր, այնպիսի գեղեցկութիւն, որ լաւ նկարիչը նրանից կը կերտէր ուշագրաւ մի կտաւ, հայեացքը բեւեռել էր մեզ վրայ ու սպասում էր: Այդ հայեացքը թախանձող էր, ներգործող ու հմայող. նա արտայայտում էր սարսափ եւ կարեկցութիւն եւ աղերսանք, միայն բանական մարդը չէ, որ աղետը դրոշմած իր ճակատին կարեկցութիւն է աղերսում ձեզանից եւ աղերսում է ոչ թէ բառերով կամ խօսքով, այլ իր տեսքով-արտայայտութեամբ: Նման պայմաններում մարդու հետ ապրող կենդանին անմաս չի մնում մասսայական աղետը տեսնելու[ց], զգալու[ց] եւ արտայայտելու[ց]: Եւ այդ մոմենտին աւերակ ու ամայացած գիւղում միայնակ մնացած այդ կենդանու գեղեցիկ աչքերի ու հայեացքի մէջ ես կարողացի եւ սարսափ եւ կարեկցութիւն եւ աղերսանք:

Երկար դիտելուց յետոյ դուռը նորից ծածկեցինք ամայի գիւղում միակ կենդանի մնացած այդ կենդանու վրայ եւ հեռացանք տանելով յիշողութեանս մէջ դրոշմուած այդ կենդանու եւ սարսափ եւ կարեկցութիւն եւ աղերսանք արտայայտող հայեացքը, միաժամանակ տանելով խղճիս վրայ նստած մի անասնոյ ծանրութիւն, այն, որ տեսնելով այդ կարեկցութիւնն ու աղերսանքը, անկարող ես վերացնել, անգամ մեղմացնել այն:

Վանի լճի հարաւ-արեւմտեան ծայրի ուղղութեամբ ձգւում է նեղ ու ժայռոտ մէկ ձոր: Այդ ձորի միջով գալիս թափւում է լճի մէջ մէկ գետ՝ դա կոչւում է Թուխ: Այդ ձորը, միաժամանակ Թուխ գետը հանդիսանում են Վանի եւ Բիթլիսի վիլայէթների սահմանը: Բացի այդ, լճից ոչ հեռու, Թուխ գետի ձախ ափին գտնւում է Թուխ գիւղը մէկ փոքրիկ հարթակի վրայ գետեղում:

Ժամի 26 է, Անդրանիկն իր զօրամասով եւ 2 լեռնային թնդանօթներով կանգ է առել Թուխ գետի ձորի արեւելեան մէկ բարձրաւանդակի վրայ, որտեղից երեւում է Թուխ գիւղը եւ լճի արեւմտեան ափերի ուղղութեամբ ընկած Ուրթափ գիւղը եւ դրա ետեւում երկարուկ ձգւած բլուրների շարքը: Թշնամին բռնած ունի Ուրթափը եւ բլուրների շարքը:

Անդրանիկի մօտ ենք մենք՝ Վանից եկողներս: Որոշում ենք իջնել ձորը եւ անցնել գետի միւս ափը եւ այցելել Թուխ գիւղը:

Իջնում ենք ձորը, կոխում ենք գետը ու անցնում: Գետը մեծ չէ, բայց փոքր ինչ փռուած է, ծանծաղուտ եւ քարոտ: Գետի այն լայնութեան այն ընթացքի մէջ, որով մենք անցանք, քարերին եւ ջրաբոյսերին դէմ առած ես համբրեցի 7 տղամարդկանց միանգամայն մերկ դիակներ, որոնք ջրի հոսանքից ողողւած ներկայացնում էին ձիւնի կատարեալ սպիտակութիւն: Դրանք Թուխ գիւղի հայ տղամարդկանց դիակներն էին: Այդքան էին մի փոքր տարածութեան վրայ իմ տեսածը: Որքա՛ն էին մեր անցած տեղից վեր եւ վար հոսանքներում ընկածները՝ աստուած գիտէ. թիւրքական եաթաղանը զարկել ու անցել էր անխնայ:

Թողինք այդ տեսարանը եւ բարձրացանք այն հարթակի վրայ, ուր գետեղում էր Թուխ գիւղը. շնչաւոր էակ չի երեւում, կատարեալ լռութիւն է, այս ու այնտեղ հարթակի վրայ, տների առաջ թափափուած են տնային իրեր՝ բուրդ, մանածներ, թաղիքներ, անկողիներ, իւղ, պանիր եւ այլն, իսկ հարթակի կենտրոնում կանգնած է մի սայլ՝ նման իրերով բարձուած, որքան որ հնարաւոր է եղել: Որչափ մարդկային աշխատանք է թափուել նրանց վրայ, քա-

նի-քանի ընտանիքներ ու շնչեր ստեղծել են այդ բոլորը եւ մէկ ատերիչ ձեռք եկել, ատերել է ու գնացել:

Մինչդեռ այս ու այն կողմ էին[ք] նայում, յանկարծ դիմացի մէկ փոս ընկած դռնից դուրս եկաւ մէկ պառաւ կին, գլուխը բաց, մազերը խոփ, դէմքը ալյալլուած, հագուստը մաշուած ու կեղտոտ. դուրս եկաւ, արտասովոր հայեացքը ձգեց այս ու այն կողմը եւ կարծէք որեւէ մէկին փնտռում էր եւ երբ մեզ տեսաւ, մէկէն երեսը դարձրեց եւ շտապ ներս մտաւ: Մենք ձայն տուինք, հայերէն կանչեցինք ետեւից՝ մի վախեցիր, արի, կրկնեցինք, բայց զուր, նա չսեց եւ եթէ լսեց էլ, ետ չեկաւ ու անյայտացաւ մթութեան մէջ: Որպիսի՜ աղէտներ էր տեսել ու ապրել նա՜ տղաներ, հարսներ, թոռներ ի՞նչ էին եղել, ո՞ր էին տարուել, թերեւս գնդակահարուել ու խողխողուել էին նրա աչքերի առաջ: Նրա մէկէն յայտնուելը, նրա արտասովոր որոնող հայեացքը եւ մէկէն անյայտանալը ոչ մի կասկած չթողին ինձ մէջ, որ այդ կինը խելագարուել էր՝ անկարող լինելով տանել իր սիրելիների խողխողումները:

Մինչդեռ մեր խօսակցութիւնը դառնում էր այդ թշուառ էակի անձնատրութեան շուրջը, մեր ականջին հասան մեր հետախոյզների զգուշացումը թշնամու մօտիկութեան մասին եւ [մենք] շտապ թողինք ամայի գիւղը, իջանք ցած, կոխեցինք գետն ու անցանք եւ բռնեցինք վերելքը: Երկրորդ անգամ ես համբարեցի գետում տեսածս 7 մերկ սպիտակ դիակները:

Օրը մթնում էր, Անդրանիկը հեռադիտակն աչքերին՝ դիտում էր շրջակայքը: Ուրթափի ետեւում ընկած բլուրների շղթայի բարձունքներում նկատեց թշնամու շարժումներ՝ Անդրանիկը հրաման տուեց առաջ քաշել մէկ թնդանօթը: Թնդանօթածիզ սպան թնդանօթի բերանը ուղղեց դէպի մատնանշած կէտը եւ փականը շարժեց՝ ռումբը սուրաց եւ ընկաւ բլուրների շղթայի այս կողմը եւ հողի սիւն բարձրացրեց: Թնդանօթը որոտաց երկու անգամ եւս եւ այս անգամ ռումբերն ընկան բլուրների շղթայի բարձունքների վրայ: Մի փոքր անց շղթայի ամբողջ երկարութեամբ սկսուեց[ին] հրացանային համագարկեր: Այս տեսեց մի քանի րոպէ եւ դադարեց:

Մութը կոխել էր արդէն, այս մեր շրջագայութեան վերջին կէտն էր. թողինք բարձունքը, իջանք Խնձորկէնին մերձ մէկ խոտաւէտ տեղ ու այստեղ էլ գիշերեցինք:

Յուլիսի 26 է, վերադառնում ենք Վան: Ճանապարհը ձգւում է կամաւորական մասերի հանգիստ առած տեղերով:

Երեկոյեան ժամը 76 է, կանգ ենք առնում Չոլու գիւղի մօտիկ մէկ խոտաւէտ հովտում: Այդտեղ գտնուում են Դրոյի եւ Համազասպի⁵² մասերը: Որոշում ենք այդտեղ գիշերել:

Ընկերներս առանձնացել են մասերի ղեկավարների հետ խորհրդակցութեան: Եւ դանդաղ քայլերով շրջում են հանգիստ առած զինուորների շարքերով եւ դիտում նրանց ճակատային կենցաղը. հետաքրքիր է այդ, ամէն տեղ խարոյկներ ու խարոյկներ: Որպէս վառելիք հայթայթում են անայացած գիւղեր[ի] տների ծածկերը եւ դուռ ու լուսամուտները: Խարոյկների վրայ եփում են թիթեղեայ թէյնիկները, զինուորական փոքրիկ կաթսաներով միս, հաճառ եւ այլ ընդդէմներ եւ խարոյկների շուրջը աշխոյժ զրոյցներ, երգեր եւ երբեմն էլ պարեր եւ այլն: Եւ մինչդեռ ես շարունակելով [ուսումնասիրել] այդ առանձնայատուկ կենցաղը, փոխում էի քայլերս, ականջիս են հասնում խօսակցութիւն սարից նոր իջած ինչ որ փախստական հայ ընտանիքի մա-

սին: Հետաքրքրում է ինձ այդ խօսակցությունը, փնտռում եմ գտնում եմ այդ ընտանիքը, առաջ եմ քաշում եմ մտեցնում եմ մեկ զինուորական խարոյկի առաջ այնպես, որ խարոյկի բոցը լուսատրում է նրանց դէմքերը եւ բացում նրանց հետ իմ սովորական գրոյցը, որից եւ պարզում է հետեւեալը:

Իմ դիմաց նստած են երեք փրկուած հոգիներ.

1. Բարձրահասակ հայ կնոջ տիպար, 45 տարեկան, անունը Սիմէ

2. Նուազ կազմուածքով աղջիկ՝ 8 տարեկան, անունը Գոգէ

3. Շէկատուն մազերով երիտասարդ, 20 տարեկան, անունը Գաբրիէլ

Բոլորն էլ գունատ եւ հիւծուած դէմքերով՝ զրկանքներ, քաղց, վախ, սարսափներ ապրած:

Սիմէն եւ Գոգէն մայր ու աղջիկ են, իսկ Գաբրիէլը Սիմէի տեքոր տղան է:

Ապրիլի 6-7ին տեղի է ունեցել Կարճկանի կոտորածը: Սիմէն վերցրած իր աղջիկը փախել է հեռաւոր Բիկրանց քրդաբնակ գիւղը, 3 ամսի չափ կարողացել է իր եւ իր աղջկան կեանքը փրկել եւ լսելով ռուսական բանակի գալը բռնել է աղջկայ ձեռքը եւ ցած է իջել իր[են] պատսպարած գիւղից եւ բանակին հասնելով անսպասելի պատահել է իր տեքոր տղային, որը զօրահաւարի կապակցութեամբ բանակ է տարուել եւ բանակից փախչելով կարողացել է անխուսափելի կառափնարանից ազատուել:

Այս ընտանիքը Վանիկ գիւղի բնակիչ է: Վանիկն ուներ 15 տուն հայ բնակիչ: Սիմէն եւ Գաբրիէլը նախ տալիս են այդ 15 տան անունները, որը գրի են առնում իմ ծոցատետրում եւ ապա անուն [առ] անուն տալիս են այդ 15 ընտանիքից երեքի կազմը, որոնք նոյն ընտանիքի երեք բաժանուած եղբայրների ընտանիքներն են:

Այդ երեք եղբայրներն էին՝ Յակոբը, Աւետիսը եւ Սահակը: Դրանք այս աշխարհը բողել էին բնական մահով նախքան ներկայ դաժան կոտորածները:

Յակոբի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 7 հոգուց.

1. Յակոբի կինը՝ Խերօն՝ 50 տարեկան

2. Մեծ տղան Մանուկը՝ 30 -,-

3. Երկրորդ տղան Դաիթը՝ 27 -,-

4. Մանուկի կինը՝ Նունուշը՝ 26 -,-

5. -,- տղան՝ Բադալը՝ 10 -,-

6. -,- աղջիկը՝ Մարօն՝ 8 -,-

7. -,- երկրորդ աղջիկը՝ Կտէ՝ 6 -,-

Աւետիսի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 7 հոգուց.

1. Աւետիսի կինը՝ Սիմէ՝ 45 տարեկան

2. -,- ա տղան՝ Մուրադը՝ 22 -,-

3. -,- ք -,- Միսակը՝ 19 -,-

4. -,- գ -,- Սահակը՝ 16 -,-

5. -,- դ -,- Կրպօն՝ 12 -,-

6. -,- ե -,- Սիմոնը՝ 10 -,-

7. -,- աղջիկը՝ Գոգէն՝ 8 -,-

Բացի այս 7ը, երկու աղջիկներն էլ ամուսնացել գնացել էին: Մուրադը վաղուց պանդխտել էր եւ գտնում էր Եալթայում⁵¹, Սիմէն եւ Գոգէն ինձ հետ գրուող մայր ու աղջիկն էին:

Սահակի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 3 հոգուց.

1. Սահակի կինը՝ Անգինը՝ 40 տարեկան
2. „- տղան՝ Գաբրիելը՝ 20 տարեկան
3. Գաբրիելի կինը՝ Լուսինը՝ 18 „,-
4. Գաբրիելն ինձ հետ գրուցողն էր:

Այս երեք ընտանիքները բաղկացած էին 17 հոգուց: Դրանցից մեկը գլուխում էր օտարութեան մէջ՝ մնացեալ 16 հոգուց 3ը ներկաներն էին, իսկ 13ը չկային:

Այդ 13 հոգուց՝

4ը տղամարդ էին, որոնք անշուշտ խողխողուել էին թիրքական կառավարաններում:

4ը կանայք, որոնք կամ առեւանգուել են կամ բոցերի մէջ այրուել ու փոշիացել:

Իսկ 5 մանուկ հասակի տղաներ եւ աղջիկներ, որոնք եթէ զոհ չէին գնացել սուրող յորդանների սմբակների տակ, ապա վաճառուել ու տարուել են իսլամի հետետղների թիւն աւելացնելու համար:

Կառավարան, առեւանգում, շուկայ հանուած, իսլամացում, հրդեհային բաղնիքներ եւ յորդանների սմբակների տակ փոշիացում, ահա մէկ միլիոն թիրքահայութեան գողգոթան⁵⁴:

Մէկ ամբողջ ցեղի արիւնը աճուրդի տրուեց, աճուրդի տրուեց մեծ պետութիւնների կողմից, զագիր-վամպիր դիպլոմատիայի կողմից, բարբարոս թիրք պետութեան հողային եւ շուկային պատառիկներ կորզելու համար, աճուրդ կատարուեց, մէկ ամբողջ երկրամաս ամայացաւ:

Ցցում է յիշողութեանս մէջ մէկ աղետալի անցք. անցք, որ տեղի ունեցաւ 1912 թուին: Ամերիկեան մէկ խոշոր մաւ, որ կրում էր «Տիտանիկ» անունը, իր մէջ ընդունելով 3000 ուղեւորներ՝ դուրս եկաւ ծով, ուղղութիւն վերցնելով դէպի եւրոպական մաւահանգիստները: Այդ մաւը ճանապարհի կեսին մեկէն խորտակուեց, իր հետ տանելով 3000 ուղեւորներին⁵⁵:

Այս աղետը իր ժամանակին այնպիսի յուզմունք առաջ բերեց ամբողջ աշխարհի մամուլի էջերում եւ հասարակական խաւերում, որ շաբաթներ շարունակ լոյս էին տեսնում աղետի վերաբերեալ մանրամասնութիւններ եւ յուզում հասարակական միտքը:

Պատահել էր տարերային աղետ, բազմաթիւ մարդիկ զոհ էին գնացել այդ աղետին, մարդկային չարագործ ձեռքը մասնակից չէր այդ աղետին: Բայց եւ այնպէս յուզմունքը մեծ էր եւ իւրաքանչիւր բերան աղաղակում էր գտնել մեղաւորներին եւ գնդակահարել նրանց:

Թուրքիայի հայութիւնը ոչ միայն հազար, ոչ միայն 3 տասնեակհազար եւ ոչ միայն 3 հարիւր հազար, այլեւ դրանից էլ 3 անգամ աւելի բազմութիւն զոհ գնաց մարդկային պատմութեան դաժան [այլ] եւս կնիքը դրոշմուած՝ բարբարոս թիրք պետութեան չարամիտ ոճրագործ, դաւադիր գործողութիւններին:

Ելդզում⁵⁶ բազմած ժէօն ճիւղների ոճրագործ կառավարութեան գաղտնի հրամանը տեղեր հասաւ թէ չէ, հրապարակ նետուեցին բարբարոս յորդանները, սկսուեցին տղամարդկանց զանգուածային ջարդեր, կանանց ու թերատի աղջիկների առեւանգումներ ու բռնաբարութիւններ, որոշ տեղերում լցրեցին տների ու գոմերի մէջ կին, երեխաներ հարիւրներով եւ դժոխային խարոյկների մէջ մոխիր դարձրին եւ ապա կենդանի մնացած հարիւր հազարատը կին, աղջիկ, երեխայ քարաւան-քարաւան քշեցին դէպի Միջագետ-

քի աւագուտները, որի ճանապարհը հանդիսացաւ սոսկումների, հիւծումների եւ կմախքացածների ընդհանուր գերեզման եւ միաժամանակ Դէր-Ջօրի մի քանի կենտրոնների շուկաները արտասովոր աշխուժութիւն ստացան գերի տարուած հայ մանուկների աճուրդի շնորհիւ:

Եւ այս բոլորը կատարուեց բացայայտ, այս բոլորը տեսաւ դիւանագիտական-դիպլոմատիկական աշխարհը, բայց թէ դիւանագիտական աշխարհը կոյր ձեւացաւ, խուլ ձեւացաւ, որովհետեւ այդ Դանթեան դժոխքը հարկատու էր նրան՝ նրան հարկատու էր շուկայ, շահոյթ, շահագործում:

Այստեղ վերջակէտ ենք դնում: Ամէն ինչ ասուեց:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ռ. Օ. Սահակեան, *Արեւմտահայութեան Տեղասպանութիւնը եւ Ինքնապաշտպանական Կոիւնները 1915 Թուականին*, Երեւան, «Գիտութիւն» Հրատ., 2005:
- ² *Վարազդատ Տերոյեան, Գիտական եւ Հրապարակախօսական Աշխատութիւններ*, առաջ. եւ ծանօթ.՝ Ռ. Օ. Սահակեան, Հրատարակութեան պատրաստեց Ն. Վ. Դերոյեան, Երեւան, Պատմութեան Ինստիտուտ, 2006, էջ 93:
- ³ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Նոր եւ Նորագոյն Բաժնի Պատմութեան Գրք, Ա-Դոյի ֆոնդ, գ. 839/195 (դ), ք. 30:
- ⁴ Կարօ Սասունի, *Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի Ընթացքին (1914-1918). Թրքահայոց Գաղթաշարժերը եւ Անոնց Դերը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Կազմութեան Մէջ*, Sevan Printing House, Պէյրութ, 1966, էջ 81: Վանի նահանգապետութեան մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Դօ, *Մեծ Դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին*, Երեւան, Տպարան «Լոյս», 1917. նաեւ՝ Ա. Ասրեան, «Վանի Նահանգապետութեան եւ Ռուսական Կովկասեան Բանակի Հրամանատարութեան Տեսակետները Նահանգապետութեան Տարածքում Զրդերի Վերաբնակեցման Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, N 1-2, 2007, էջ 31-36. նաեւ՝ նոյնի՝ *Արամ Մանուկեան. Կեանքը եւ Գործը (Ազատագրական Շարժման եւ Անկախ Պետականութեան Վերականգնման Ուղիներում)*, Երեւան, «Լուսակն» Հրատ., 2008. նաեւ՝ Ռուբէն Սահակեան, *Հայկական Ոստիկանութեան Կազմակերպումը եւ Գործունէութիւնը Վանի Նահանգապետութեան Շրջանում (1915 թ. Մայիսի 8-Յուլիսի 17)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ 2008. նաեւ՝ *Արամ Մանուկեան. Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, գլխ. խմբ. եւ կազմ.՝ Ա. Վիրաբեան, կազմողներ՝ Գ. Աւագեան, Մ. Աւետիսեան, առաջաբանի հեղինակ՝ Ա. Ասրեան, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009. նաեւ՝ Ռուբէն Սահակեան, «Արամ Մանուկեանը Վանի Նահանգապետ», *Արամ Մանուկեան. Ազգային եւ Պետական Գործիչը (Յօդուածների Ժողովածու)*, Երեւան Պատմութեան Ինստիտուտ, 2010, էջ 25-51. նաեւ՝ Ա. Հ. Յարութիւնեան, «Վանի Նահանգապետութեան Պարենային Քաղաքականութիւնը (1915 թ. Մայիս-Յուլիս)», *Էջմիածին, Դ.*, 2010, էջ 56-61:
- ⁵ Նա 1915 Մայիսի 16ին հրաժարում է այդ պաշտօնից, պատճառաբանելով, որ իր կրթական ցննգն աւելի քարձր է քան նախագահ Խաչիկ Չենոբեանինը (*Արամ Մանուկեան. Փաստաթղթերի եւ...*, էջ 77-78):
- ⁶ Տերոյեան, *Գիտական եւ Հրապարակախօսական*, էջ 326-328:
- ⁷ Ամերիկացի միսիոներ Քլերընս Աշրրի յուշերի համաձայն, քրդական ցեղերի մեծ մասն արագօրէն ընդունել էին ռուսական հպատակութիւն, սակայն յարմար պահը չէին կորցնում հայերի վրայ յարձակուելու համար (Clarence D. Usher, Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace and War*, Houghton Mifflin Company, Boston, N.Y., 1917, էջ 288):

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 132, ք. 47:

⁹ Նոյն, ֆ. 50, ց. 1, գ. 13, ք. 22:

¹⁰ Բաքուի հայութիւնը Վան է ուղարկում բժշկական խումբ՝ բժիշկ Թաշճեանի գլխավորութեամբ: Խումբը մինչեւ Վան ժամանելը գործում էր Վաղարշապատի շրջանում եւ բժշկական օգնութիւն էր ցոյց տալիս գաղթականութեանը (ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 384, ք. 115):

¹¹ *Մշակ*, Թիֆլիս, N 142, 3 Յուլիսի 1915. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, ք. 17 եւ շրջ.:

¹² Այսինքն Բուժակներ:

¹³ *Հորիզոն*, Թիֆլիս, N 127, 10 Յունիսի 1915:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 1, ք. 26: Թուրք եւ քուրդ քաղաքացիական բնակչութիւնը գտնուում էր ռուս նշանաւոր գրող Լեւ Տոլստոյի դատեր՝ Ալեքսանդրայի հովանաւորութեան ներքոյ: Կոմսուհին կամաւոր ծառայում էր Վանում տեղակայուած Համա-ռուսաստանեան Քաղաքների Միութեան Կարմիր Խաչի լազարէթում (Usher, Knapp, էջ 292-293. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 1, ք. 26): Աւելին, Վանի մահաճգապետութիւնը նաեւ իր վրայ է վերցնում միսիոնէրների մօտ ապաստանած բրքուհիների սննդի մի մասի հոգաւորութիւնը: Հայաստանի Ազգային Արխիւում պահպանուել է ամերիկեան միսիոնէրներ Աշրրի եւ Էոնեստ Եարոուի Յունիսի 8ին գրուած նամակը, ուր նրանք խնդրում էին Արամին՝ պարէնով ապահովել իրենց հաստատութիւններում գտնուող բուրբ եւ քուրդ կանանց ու երեխաներին: Նրանց կարիքների համար տրամադրուում է տաս ոչխար (ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 9, ք. 13):

¹⁵ *Վան-Տոսպ*, Թիֆլիս, N 30, 19 Յունիսի 1916, էջ 14:

¹⁶ Սահակեան, *Հայկական Ոստիկանութեան Կազմակերպումը*, էջ 37, 46-50, 53, 66:

¹⁷ Այս մասին աւելի մանրամասն տեւս մեր գրախօսականը՝ *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, քիւ 2, 2004, էջ 187-203, Alexandra Barkhurina, *Okraini Rossiyskoi Imperii: Gosudarstvennoe Upravleniye I Natsionalnaya Politika V Godi Pervoy Mirovoy Voyni (1914-1917gg.)* (Ռուսական Կայսրութեան ծայրամասերը. պետական կառավարումը եւ ազգային քաղաքականութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին (1914-1918 թթ.)). Մոսկուա, Բոսպէն, 2004, էջ 208-222. <http://www.armarchives.am/UserFiles/File/02-04.pdf>

¹⁸ Կովկասեան Բ. հրաձգային բրիգադի հրամանատար գեներալ Թովմաս Նազարբէկեանն իր յուշերում անդրադարձել է այդ «գերակշիռ» ուժերի յարձակմանը: Նա յուշագրում է. «*Ջոկատի շտաբ կապի համար գործուղուել էր Հարինսկեան կազմակերպին՝ զնդի խորունկորի (ազգանունը չեմ յիշում): Նա յետագայում իմ շտաբի սպաներին պատմել է, երբ Մուշի դաշտից Յուլիսի 9ին Հարինսկեան Գնդի հրամանատարն ինձ համար զեկուցագիր էր պատրաստում՝ դիմեց սպաներին եւ ասաց, որ պէտք է հարկադրել գեներալ Նազարբէկովին նահանջել: Հարցրեց, թէ որքան թռչուն կայ ծառի վրայ: Ինչ որ մէկը հաշուեց եւ ասաց՝ 12: Դէ այդպէս էլ զեկուցէք, որ Մշոյ դաշտից յարձակոււմ են 12 թաքուրներ (գուժարտակներ - Ռ.Մ.)» (ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 3, ք. 48 շրջ. 49):*

Թուրքական զօրքի նման թուաքանակը, որը ընկել էր վերը նշուած հրամանատարի կեղծ զեկուցագրի հիմքում, առ այսօր օգտագործում է ռուսական պատմագրութեան մէջ՝ որպէս արդարացում 1915 Յուլիսի 1 ի մահանջի:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 28, ք. 16 շրջ.:

²⁰ Ա.Դ.Օ, *Մակեդոնիա*, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան Արագատիպ» Հայկական Տպարան, 1903:

²¹ Նոյն, էջ 12-13:

²² Ա.Դ.Օ, *Հայրենիքի Կարօտը*, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան Տպարան», 1905, էջ 7:

²³ Ա.Դ.Օ, *Միքայէլ Նալբանդեանի Կեանքի Հետաքրքիր Մի Էջ Եւ Բակումիսի Նրան Գրած Նամակները*, Երեւան, Տպարան «Լոյս» Արշակ Յակովբեանցի եւ որդիք, 1908:

- ²⁴ Ա.-Դ.Օ., Հայ-Թուրքական Ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թ.), (Փաստական, Վիճակագրական, Տեղագրական Լուսաբանություններով), Երևան, Տպարան Այվազեանց եւ Նազարեանց, 1907:
- ²⁵ Ա.-Դ.Օ., Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի Վիլայեթները, Երևան, Տպարան «Կուլտուրա», 1912: «Յուշեր Տանկահայաստանի ճանապարհորդությունից» յօդածաշարը տպագրում է Նոր Հոսանք թերթում (1913-1914ին), սակայն թերթի փակման պատճառով մնում է անաւարտ: Գիտնականի արխիվում պահպանում են մի շարք անտիպ ուսումնասիրություններ՝ «Հայութեան Երկունքը», 899 մեքենագիր էջ: Այն հիմնականում նուիրում է 1918ի Մայիսեան հերոսամարտերին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծմանը, «Ռուսական Ցարերը եւ Հայկական Հարցը», «Ժամ Յուշերը» եւն.: Նշումներից առաջին երկուսը ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտը պատրաստում է հրատարակութեան:
- ²⁶ Ա.-Դ.Օ., Ազատագրական Շարժումը Ռուսաստանում Իր Ծագման Առաջին Օրերից, Երևան, Տպարան «Լոյս» Արշակ Յակովբեանցի եւ որդիք, 1908:
- ²⁷ Հովիտ, Թիֆլիս, N 39, 11 Հոկտեմբերի 1915, էջ 609: Տե՛ս՝ Ա.-Դ.Օ., Մեծ Դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին, Երևան, Տպարան «Լոյս», 1917:
- ²⁸ ԺԺ. դարի ընթացքում Ռուսաստանը մի քանի անգամ պատերազմել է Թուրքիայի դեմ՝ 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 եւ 1877-1878 թուականներին:
- ²⁹ Նկատի ունի երիտթուրքական Միություն եւ Առաջադիմություն (İttihat Ve Terakki) Կուսակցութեանը, որին մատչելի էին ԺԺ-ին (թուրքերեն՝ Jöntürkler- երիտասարդ) Թուրքեր: Երիտթուրքական այս կուսակցությունը հիմնուել է 1889ին: 1908ին երիտթուրքերը գահընկեց արեցին սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ին եւ հռչակեցին Օսմանեան Թուրքիայում սահմանադրութեան վերականգնումը: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին՝ 1914-1918, երիտթուրքերը ծրագրեցին եւ իրականացրին օսմանահպատակ հայերի ցեղասպանությունը, որին զոհ գնացին 1,5 միլիոն հայեր: 1919-1920ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած դատավարութեան ժամանակ երիտթուրքերի պարագլուխները դատապարտուեցին հեռակայ մահապատժի:
- ³⁰ Աբդուլ Համիդ Բ. (1842-1918)՝ Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան (1876-1909), յայտնի է մաեւ «Կարմիր սուլթան» անունը՝ հայերի եւ այլ քրիստոնեայ ժողովուրդների նկատմամբ զանգուածային կոտորածներ կազմակերպելու համար: 1894-1896՝ նրա դրոմամբ Թուրքիայում տեղի ունեցան հայերի կոտորածներ, որին զոհ գնացին 300 հազար հայեր:
- ³¹ Երիտթուրքերը պատերազմի մախօրեակին քանտերից ազատ արձակեցին քրեական յանցագործներին, որոնցից կազմուեց Թեշքիլաթը Մահսուսե (յատուկ կազմակերպություն): Նրանցից կազմուած ջոկատներն օգտագործուեցին հայերին կոտորելու համար: Կազմակերպությունում ընդգրկուել են մօտ 40 հազար հոգի:
- ³² Դէյր Էլ Զօր, անապատային քաղաք Սիրիայում, Եփրատի աջ ափին: 1914-1918 այնտեղ եւ նրա շրջակայքն արտորուեցին հայերը, որտեղ նրանք ենթարկուեցին ոչ միայն դանդաղ եւ տառապալից սովամահութեան, այլեւ բուրքերի յարձակումներին: Շրջակայ արաբ բնակչությունը զգալի օգնություն ցուցաբերեց տարագիրներին եւ որոշ թուով հայեր փրկուեցին շնորհիւ այդ օգնութեան:
- ³³ Աքսորական հայերը Դամասկոսի եւ հարաւային այլ քաղաքներում վաճառուեցին բացառապէս մահմեդականներին:
- ³⁴ Վանը կազմուած էր երկու թաղամասերից՝ Այգեստանից (23,000 հայ) եւ Քաղաքամէջից (2,300 հայ): Վերջինս համարում էր քաղաքի գործարար կենտրոնը: Այստեղ էին գտնուում շուկան, խանութները, պահեստները, արհեստանոցները եւն.: Բնակչությունը հիմնականում բնակուում էր Այգեստանում: Երկու թաղամասերի միջեւ գտնուում էր թուրքական թաղամասը (18,000 հոգի): 1915 Ապրիլի 7ից մինչեւ Մայիսի 4ը երկու թաղամասերը ինքնապաշտպանական մարտեր մղեցին թուրքական կանոնադր զօրքի եւ քրդական ջոկատների դեմ: Շնորհիւ դիմադրութեան եւ

ռուսական Բայազետի Ջոկատի, որի կազմում էր Հայկական Կամատրական Արարատեան (Ե.) գումղը, Վանը եւ մահանգի բնակչութեան զգալի մասը փրկուեց կոտորածից:

Ռուսական բանակի Վան շարժելու մախաճեռնութիւնը պատկանում էր հայ կամատրներին, քանի որ ռուսական հրամանատարութիւնը նպատակ չուներ Վանը գրաւել: Այդ մասին աւելի մանրամասն տես՝ David Martirosian, "Vanskaya Operatsia - Epizodei Armyanskoy i Ruskoy Istori" (*Վանի գործողութիւնը՝ հայկական եւ ռուսական պատմութեան դրուագներ*), (<http://www.regnum.ru/news/1161786.html>): Ռուսաստանցի հայազգի պատմաբանը մերժելով բուրբական քիւր տեսակետը, քէ իբր Վանում հայերն ապստամբել են, որպէսզի օգնեն ռուսներին, ռուսական արխիւներից բերած համապատասխան փաստաթղթերով ապացուցում է, որ Կովկասեան բանակն իր առջեւ նպատակ չէր դրել գրաւել Վանը: Ռուսները Վան տանող ճանապարհի վրայ յայտնուում են պատահաբար, երբ հետապնդում էին Դիլիմանի ճակատամարտում պարտութիւն կրած Խալիլ քէլի զօրամիաւորին, որը փախչում էր Վանի ուղղութեամբ: Խալիլը ցանկանում էր միանալ Վանը պաշարած իւրայիններին եւ վերջ տալ հայերի ինքնապաշտպանութեանը: Վկայակոչուած փաստաթղթերով եւ դրանց հիման վրայ կատարած եզրակացութիւններով Մարտիրոսեանը հերքում է խորհրդահայ այն պատմաբանների տեսակետը, քէ ռուսական զօրքն է ազատագրել Վանը: Այդ մասին կարեւոր տեղեկութիւններ են պահպանուել Արարատեան Գնդի հրամանատար Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբեան) անտիպ յուշերում: Նա վկայում է, որ Արարատեան Գումղը, հակառակ Բայազետի Ջոկատի հրամանատար զօրավար Ա. Նիկողաեի, որոշում է յառաջանալ եւ օգնել Վանի պաշտպաններին: Վարդանը վկայում է, որ գնդերի հրամանատարներ Դրօն (Դրաստամատ Կանայեան), Համազասպը (Սրուանձտեան) եւ Քեռին (Արշակ Գաւաֆեան) միակամ էին: Վարդանը ներկայանում է զօրավար Նիկողաեիին եւ յայտնում իրենց որոշման մասին, ասելով. «*Ձերդ Մեծութիւն՝ Մենք զնում ենք առաջ, Հայ ժողովուրդը ռուսաց զէնքի, ուժի կարիքը մինչեւ այժմ այնքան չի զգացել, ինչպէս ներկային: Մի օր շուտ կը հասնենք Վան՝ կը փրկենք ժողովրդին, մի օր ուշ կը հասնենք՝ կոտորուած ժողովրդին կը թաղենք: Մենք առաջ զնալով՝ հեռախօսի կապը կը պահպանեմ Ձեզ հետ, միշտ Ձեզ իրազեկ կը պահեմ ճանապարհին պատահած կռիւների մասին, ես յոյս ունեմ, որ եթէ մեծ ուժերի հանդիպենք եւ Ձեր օգնութեան կարիքը զգանք՝ չէք մերժի մեզ օգնութեան հասնել:*» Սորան պատասխան ստացայ, թէ «*Կ'աշխատեմ*» (ՀԱԱ, ֆոնդ 402, ցուցակ 2, գործ 10, քերթ 93-94): Բարեբախտաբար, ճանապարհին, բացի մի քանի փոքրիկ ընդհարումներից, կամաւորները որեւէ դիմադրութեան չեն հանդիպում: Մայիսի 5ի երեկոյեան Խեչոյի (Դաշնակցական Խեչօ, Խաչատուր Ամիրեան-Գեորգեան) հեծելավաշտը հասնում է Վան: Նրան դիմաւորում է Արամը: Մայիսի 6ին, առաւօտեան ժամը 6ին, քաղաք են մտնում կամատրական Բ., իսկ ժամը 12ին՝ Դ. գնդերը, ապա Բայազետի Ջոկատի հիմնական ուժերը:

³⁵ 1915 Ապրիլի 1ին Շատախ գաւառի Կենտրոն Թաղում սկսում են ինքնապաշտպանական մարտեր: Թաղը, որ բաժանում էր երեք թաղամասերի՝ Վերին, Ներքին եւ Ջրաղացի, գտնում էր Սիվտկնա եւ Վերին Տիգրիս գետերի միախառնման եւ երեք խորունկ ձորերի միացման վայրում: Արմենակ Եկարեանի վկայութեամբ, Շատախը յայտնի էր օսմանեան բռնատիրութեան դէմ իր ընդվզումներով: Նկատի ունենալով տեղի հայության յամառ եւ անգիջում պայքարը թուրք եւ քուրդ հարստահարողների դէմ, Եկարեանը գաւառը համեմատում է Ձէթունի հետ (*Յուշեր Արմենակ Եկարեանի*, Գահիրէ, Տպ. Աստղ, 1947, էջ 185): Մայիսի 14ին Թաղ է հասնում Հայկական Կամատրական Բ. Գումղը՝ Դրոյի հրամանատարութեամբ: Բացի Վանից եւ Շատախից, ինքնապաշտպանական մարտեր են ընթանում նաեւ Գաւաշում, Փետանդաշտում եւ այլ վայրերում:

- ³⁶ 1915 Մայիսի 7ին ռուսական հրամանատարությունը Վանի ժամանակաւոր կառավարիչ (նահանգապետ) է նշանակում ազատագրական շարժման ակնաւոր գործիչ, ՀՅԴ անդամ Արամ Մանուկեանին (Սարգիս Յովհաննիսեան): Փաստօրէն, հայութիւնը ԺԸ դարում Սիւնիքի եւ Արցախի հայկական իշխանութիւնների կորստից յետոյ հնարաւորութիւն է ունենում ստեղծել իր ինքնավար մարմինը:
- ³⁷ 1915 Յունիսի սկզբին Վանում կազմաւորւում է զենեւալ Տրոխիմի ջոկատը, որը քաղկացած էր Երեսնեան սահմանապահ գումարտակից, Ջարկաւեան Բ. Առանձին Կազակային Բրիգադի 12 հարիւրեակներից, Կովկասեան Լեռնահեծելագորային Մարտկոցից, Արարատեան եւ Ա. խմբերից: Միաւորումից յետոյ հայ կամաւորների ընդհանուր մարտակազմը հասնում է 5500 հոգու:
- ³⁸ Նկատի ունի Քաղաքամէջը:
- ³⁹ Վանի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ, բացի Մարտական, Կարմիր Խաչի, Զինագործական եւ այլ ստորաբաժանումներից, կազմակերպուել էր Ամրաշէն խումբը՝ մօտ 1800 հոգի, որը սակրատրական բնոյթի աշխատանքներ էր կատարում: Նրա անդամները պաշարման ընթացքում կառուցում էին դիրքեր, խրամատներ եւ այլ տեսակի ամրութիւններ ու միաժամանակ հակառակորդի կրակի տակ վերականգնում էին բնօրինակների կրակից վնասուած կամ քանդուած դիրքերը:
- ⁴⁰ Նիկոլ Աղբալեան (1873-1947)՝ հայ քաղաքական-պետական գործիչ, գրականագէտ, ՀՅԴ անդամ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին գործուն մասնակցութիւն է ունեցել կամաւորական շարժման եւ մարտական գործողութիւններին: 1914 Սեպտեմբերի 10ին ընդգրկուել է «Հայ Կամաւոր Խմբերի Կարգադրիչ Մարմին»ի կազմում: 1915 Յունիսի 10ին նշանակուել է Արարատեան Գնդի աւագ համարը, Քանաքեռ գիւղում (ներկայումս Երեսնի տարածքում) տեղակայուած պահեստային խմբի հրամանատար: 1918 Մայիսի 28ին Հայաստանի անկախութեան հռչակումից յետոյ ընտրուել է խորհրդարանի անդամ, իսկ 1919ին նշանակուել է Լուսաւորութեան Նախարար: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ, 1921 Փետրուարին ձերբակալուել է, սակայն Փետրուարեան Ապստամբութիւնից յետոյ ազատուել եւ հեռացել է արտասահման: 1930ին բնակուել է Բէյրութում, որտեղ զբաղուել է մանկավարժական գործունէութեամբ (R. Shatirian, "Kratkiy Ocherk Deyatelnosti Armyanskikh Dobrovolcheskikh Drujin 1914-1916gg.", (համառօտ ակնարկ հայ կամաւորական խմբերի գործունէութեան 1914-1916թթ.), *Armyanskiy Vestnik*, Մոսկուա, թիւ 10-11, 12 Մարտի 1917, էջ 13. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, ք. 111):
- ⁴¹ Նկատի ունի Վանի Թագաւորութեան ժամանակ Մենուա արքայի (Ք.ա. 810-786) կառուցած ջրանցքը, որի երկարութիւնը 42 կմ. է եւ գործում է առ այսօր:
- ⁴² Գաւառապետն էր Լեւոն Գաբրիէլեան, նրա օգնականը՝ Զաւէն Կորկոտեանը, իսկ ռուսերէն բարձմանիչը Հ. Պալապեւեանը:
- ⁴³ Ախաւանք, Ախաւանաց, Ախաւանք՝ գիւղ Վասպուրականի Ռշտունիք գաւառում, Վանայ լճի հարաւային ափին, Աղբամար կղզու դիմաց: Ի. դարի սկզբին ուներ 250 հայ բնակիչ: Աղբամար վանքի նաւահանգիստն էր: Պատմիչ Թովմա Արծրունին Ախաւանքը յիշատակում է որպէս Աղբամար վանքի կալուածք:
- ⁴⁴ Գագիկ Արծրունի (879-մօտ 943)՝ Վասպուրականի բազաւոր 908ին:
- ⁴⁵ Անդրանիկ (Օգանեան, 1868-1927)՝ հայ ազգային-ազատագրական նշանաւոր գործիչ, ֆիդայի: Մասնակցել է հայդուկային մի շարք կոչումների: Ղեկավարել է 1904ի Սասունի հայութեան ընթոստութիւնը: Բալկանեան Առաջին Պատերազմի ժամանակ (1912 Հոկտեմբերի 9-1913 Մայիսի 30) հայկական առանձին կամաւորական վաշտի հրամանատար Գաբրիէլ Նժդեհի տեղակալ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատում Հայկական Ա. Կամաւորական Խմբի հրամանատար: 1918 Յունուարին նշանակուել է Հայկական բանակային կորպուսի դիւիզիայի հրամանատար: Նոյն ամսում նրան շնորհուել է ռուսական բա-

- նակի գեներալ-մայորի կոչում: ՀՀ կառավարության հետ ունեցած տարակարծութիւնների պատճառով 1919ին հեռանում է արտասահման:
- ⁴⁶ Կալծակ Առաքել (Տիգրան Արաքեան, 1869-1916)՝ հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի, ՀՅԴ անդամ: 1904ին Սասունի ապստամբության մասնակից: 1905-1906՝ հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումների ժամանակ գործել է Երևանում: Մասնակցել է պարսկական յեղափոխությանը (1905-1911): Մասնակցել է 1915 Ապրիլի 7ից մինչև Մայիսի 4ը Վանի Այգեստան թաղամասի ինքնապաշտպանությանը, եղել է Վանի Ձիմուտրական Մարմնի անդամ: 1916-1917՝ Երզնկայում զբաղուել է հայ զաղթականների օգնության եւ թուրքերի մօտ բռնի պահուող հայ երեխաների, կանանց եւ աղջիկների փրկութամբ:
- ⁴⁷ Սարգիս Մեհրաբեան (Խանասորի Վարդան, ?-1943)՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1890ին աշխուժ մասնակցութիւն է ունեցել հայ-ղուկային շարժմանը: 1896ի գարնանը ղեկավարել է Շատախի ինքնապաշտպանութիւնը: 1897ին գլխավորել է Խանասորի արշաւանքը: 1905-1906՝ հայ-թաթարական բախումների ժամանակ ղեկավարել է Ղարաբաղի հայութեան ինքնապաշտպանական կոիւնները: Պատերազմի սկզբում գլխավորել է Հայկական Ե. Կամատրական Գումղը, որը զենք չլինելու պատճառով չի մասնակցել մարտական գործողութիւններին: 1915 Ապրիլի 1ից գլխավորել է Արարատեան Գումղը: Կամատրական գնդերի լուծարումից յետոյ հեռացել է քաղաքական գործունէութիւնից: Ունի անտիպ յուշեր:
- ⁴⁸ Դրօ (Դրաստամատ Կանայեան, 1884-1956)՝ նշանավոր ռազմական, քաղաքական եւ պետական գործիչ: 1914-1916՝ Հայկական Բ. կամատրական խմբի հրամանատար: 1917 Դեկտեմբերին նշանակուել է Հայկական Ազգային Կորպուսի կոմիսար: 1918 Մայիսին ղեկավարել է Բաշ Ապարանի ճակատամարտը: 1920 Նոյեմբերին նշանակուել է ՀՀ Ձիմուտրական Նախարար: 1920 Դեկտեմբերի 2ին Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, որպէս անցման շրջանի զինուած ուժերի հրամանատար, ղեկավարել է իշխանութիւնը մինչև Յեղկոմի Երևան ժամանելը: 1923ին հեռացել է արտասահման:
- ⁴⁹ Քեռի (Արշակ Գաւաֆեան, 1858-1916)՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: Մասնակցել է 1904ի Սասունի ինքնապաշտպանութեանը եւ 1905-1906՝ հայ-թաթարական ընդհարումներին: 1908ին պարսկական յեղափոխութեան ժամանակ Եփրեմ Խան Դաւթեանի օգնականն էր: 1914-1916՝ գլխավորել է Հայկական Դ. Կամատրական Գումղը: Այլի է ընկել Սարիղամիշի ճակատամարտի ժամանակ, որի ընթացքում իրեն դրսևորել է որպէս հմուտ հրամանատար: Ձոհուել է 1916ին Ռեւանդուզ քաղաքի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ:
- ⁵⁰ Խեչօ, Դանակցական Խեչօ (Խաչատուր Ամիրեան-Գեորգեան, 1868-1915)՝ հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1897ին մասնակցել է Խանասորի արշաւանքին եւ 1905-1911՝ պարսկական յեղափոխութեանը: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսելուց յետոյ զինուորագրուել է հայ կամատրական շարժմանը, սկզբում եղել է Դրոյի օգնականը, իսկ 1915 Ապրիլի 1ին Արարատեան Գումղի կազմաւորուելուց յետոյ նշանակուել է Վարդանի տեղակալ եւ հեծելավաշտի հրամանատար: Ձոհուել է 1915 Յուլիսի 6ին: Ինչպէս նշում է Ս. Վրացեանը. *«Խեչօյի մահը, կարծես, խորհրդանշել եղաւ: Նրանից յետոյ մենք ուրախ օրեր չտեսանք»* (Հորիզոն, Թիֆլիս, N 2, 3 Յունուարի, 1916):
- ⁵¹ Միքայէլ Արզումանեան:
- ⁵² Համազասպ Սրուանձտեան (1873-1921) հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1905-1906՝ հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ կազմակերպել է Ղարաբաղի, մասնատրապէս Գանձակի հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը: 1908ին ձերբակալուել է ռուսական իշխանութիւնների կողմից յօրին-

ուած «Դաշնակցութեան գործի» հետ կապուած եւ դատապարտուել է 15 տարուայ արքայի, որը կրելու էր Սիբիրում: 1913ին յաջողուել է փախչել արքայազնից: ՀՅԴ Ը. Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւոր (Գումարուած 1914ի Յուլիսի 25-Օգոստոս 17): Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին եղել է Գ. Կամատրական Գնդի հրամանատար: Մասնակցել է 1918ի Բաքուի հայութեան պաշտպանութեանը: Հայաստանի Հանրապետութեան կազմաւորումից յետոյ նշանակուել է Նոր Բայազետում (այժմ՝ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, ք. Գաւառ) տեղակայուած զօրքերի հրամանատար: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ ձերբակալուել եւ 1921 փետրուարին սպաննուել է Երեսանի բանտում:

⁵³ Եւլթա՝ քաղաք Ուկրաինայում, Սեւ Ծովի Դրիմի թերակղզու հարաւային ափին:

⁵⁴ Կարծում ենէ, որ Ա-Դօն այս թուաքանակի մէջ չի մտցրել Ալաշկերտի հովտի, Պարսկահայքի (Հիւսիսային Ատրպատական) հայութեանը, քանի որ նշուած շրջանները համարում էին Արեւելեան Հայաստան: 1915-1916ին դեռեւս ամբողջութեամբ յայտնի չէր հայութեանը հասցուած արհաւիրքի ողջ ծաւալը:

⁵⁵ 1914 Մարտի 14ին «Տիտանիկ» շոգենաւը, որը Մաութենմփտընից (Մեծն Բրիտանիա) գնում էր դէպի Նիւ Եորք, բախում է մի հսկայ սառցաբեկորի, որի հետեւանքով 1316 ուղեւորից եւ անձնակազմի 908 անդամից փրկուած են միայն 711 հոգի:

⁵⁶ Երլըրզ (թուրք. Yildiz Sarayı՝ աստղային պալատ), սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի նստավայրը:

ASPECTS OF THE HISTORY OF THE ADMINISTRATION OF VAN
(JUNE 14-JULY 7-JULY 25, 1915) AND A-DO
(Summary)

RUBEN SAHAKYAN
rubensahakian@mail.ru

During WWI the Ottoman Empire launched its plans of massive extermination and deportation and carried out its genocidal policy against the Ottoman Armenians. In reaction to these acts, certain Armenian towns and cities of Western Armenia and Asia Minor took up arms in self-defense.

The population of the city of Van was the first to take up arms against the Turks. The defense of the city extended from April 7 to May 4, 1915. Eventually they were rescued by the Armenian volunteer troops of the Russian Army, who were the first to arrive to Van.

On May 7, the Russian Army command appointed Aram Manoogian as administrator of Van and its provinces. In a short period Manoogian established a regional administration and its subsidiaries, which won the trust of the population. Soon Eastern Armenian scholars with administrative experience volunteered to work in the municipality of Van. In recruiting administrators Manoogian prioritized competence over partisanship and social stature.

The author notes that since the disappearance of the Armenian princedoms of Sunik and Artsakh in the 18th century, this was the first time Armenians had had the chance to establish a political entity in an area exclusively inhabited by Armenians, as the Turks had left the area. Nonetheless, the Russian authorities were unhappy with the activities of the Armenian administration and particularly concerned with the fact that Van could become the center of an Armenian autonomous region.

On July 11, 1915 the Russian authorities ordered the retreat of the army, for no real reason. The retreat occurred haphazardly, and the Armenian authorities had no time to organize the defense of the city. The Armenians were left with no choice but to leave the city and take refuge in Eastern Armenia. The experience gained by Manoogian during this period became an asset for him as he later on assumed the *de facto* leadership of the Yerevan Armenian National Council and, as of July 1918, held the post of Interior Minister of the Republic of Armenia.

Against the backdrop of these developments Sahakian brings to light the eye-witness account of Hovhannes Der Krikorian (1867-1954), one of the best Armenian intellectuals of the time. Der Krikorian, known to scholarly circles by the name of A-Do, extensively researched Armenian liberation movements, socio-economic conditions, the administrative structure as well as gathering statistics on the population and settlements of Western Armenia. He personally went through the region of Van, registering and taking and took details of the resistance fights as well as details on the massive massacres of the Armenians, and published them as a research book in 1917.